

Gósy Mária (szerk.) 2015. Diszharmonias jelensegek a beszédben. MTA Nyelvtudományi Intézet. Budapest. 261 lap

Beszédbeli megnyilatkozásaink összetett működések és egyidejűleg zajló folyamatok eredményei. Ezek rejtetten zajlanak, ám ha összhangjuk megbomlik, azaz a tervező és kivitelező funkciók egymást megzavarják vagy feltartják, azt a beszédben diszharmonias jelenségeként észleljük. Az ép beszélő úgy használja anyanyelvét a legkülönbözőbb kommunikációs helyzetekben, hogy nincsen tudatában a beszéd létrehozásáért felelős bonyolult pszichológiai és idegrendszeri működéseknek. Aki már látott lejegyzett spontán beszédet, tudja, hogy az nagy ritkán szünetek és megakadások nélküli, és gyakran tartalmaz lexikai és grammatikai hibákat. A spontán beszédben előforduló hibák közismert fajtái a freudi elszólások vagy a „nyelvem hegyén van” jelenség. Beszédmegakadásoként tartjuk számon az „ö-zést” vagy az „izézést”. Valójában a hibák és megakadások, közös nevükön tehát a diszharmonias-jelenségeknek számos típusa ismert, amelyek csoportosíthatók aszerint, hogy az összetett nyelvi tervezési és kivitelezési folyamat melyik szintjén áll be a zavar, amely a felszíni jelenséget eredményezte. Mit tudhatunk meg a nyelvi rendszer működéséről a megakadások tükrében?

Egy megnyilatkozás létrehozása tehát egymást feltételező, ugyanakkor egymás működését akadályozó szimultán működéseket és folyamatokat igényel. Azt mondhatjuk, hogy a diszharmonias jelenségeknek a célja az időnyerés annak érdekében, hogy egy átmeneti zavar után a folyamatok

között az összhang helyreálljon. A megakadások valójában tehát segítik a beszélőt mondanója megalkotásában éppúgy, mint hallgatóját a megértésben. A folyamat rejtetten zajlik, de azt megvizsgálhatjuk, hogy milyen észlelhető jelenségekkel jár e tervezési és kivitelezési folyamat szinkronjának a megbomlása.

Gósy Mária szerkesztette azt a kötetet, amelyben az ő és nyolc kutató kollégája tollából összesen tizenegy tanulmány taglalja a beszédbeli diszharmoniai jelenségekörét. Magyar nyelvterületen elsőként készült szöveggyűjtemény azzal a céllal, hogy a diszharmonias jelenségek okát, funkcióját és beszédben betöltött szerepét több oldalról megmutassa. Ezek a jelenségek ugyanis elemezhetők, kategorizálhatók, mérhetők – adatot szolgáltatva mind az egyéni nyelvhasználó, mind a közösségi nyelvhasználat mélyebb megismeréséhez. Segítséggükkel betekintést nyerünk a beszéd létrehozásának rejtett működésébe.

Az első, legerjedelmesebb, bevezetőként vagy összefoglaló tanulmányként egyaránt helytálló írás Gyarmathy Dorottya munkája. Legelőször két olyan fogalmat jár körül, amelyek tisztázása szükséges ahhoz, hogy a kötetet értőn és haszonnal forgathassuk. Az egyik a spontán beszéd meghatározása. A többi beszédtypustól (felolvasás, interpretatív és félreproduktív beszéd) eltérően a valódi spontán beszédben a beszédészandék és -produkciónak között nincs felkészülési fázis, azaz a mondanó megtervezése és létrehozása szinkron tevékenységeknek tekinthetők. A tervezés és kivitelezés diszharmoniaijából adódó megakadásjelenségek valamennyi beszédtypusban előfordulnak, de mivel gyakoriságuk fordítottan arányos a tervezettséggel, vizsgálatukhoz a spontán beszéd szolgál a legtöbb példával. A szerző kitér a természetes és a spontán beszéd megkülönböztetésére is, mivel módszertanilag fontos tisztázni, hogy a spontán beszéden miért nem kérhetők számon a természetes beszéddel szemben támasztott követelmények. Ugyanis a két beszédtypus nem mutat átfedést, és előre meg nem tervezettsége okán még a „laboratóriumi” környezetben nyert spontán beszéd is megfelel a megakadásjelenségek elemzéséhez. A másik, mélyebben taglalt fogalom a megakadásjelenségek köre. Arról, hogy mik a megakadásjelenségek, nincsen egységes tudományos álláspont. A megakadásjelenségek, ahogy nevük mutatja, a beszéd folyamatosságát törlik meg, de nem minden esetben. Léteznek olyan megakadásjelenségek is, amelyek nem akasztják meg a beszéd folyamatosságát (pl. töltelékiszavak), hanem éppen ellenkező a hatásuk, mégis a vizsgálandó jelenségek közé sorolhatók. Ez felveti a kérdést, hogy tulajdonképpen mit értünk beszédfolyamatosság alatt?

A szerző a megakadásjelenségek többféle hazai és külföldi megközelítését ismerteti, majd részletezi azt a hazánkban elterjedt osztályozást, amelyre a kötet többi tanulmánya is alapoz. Eszerint a megakadásjelenségek két nagy csoportba sorolhatók. A fogalmi és nyelvi tervezés közötti összhang megbomlásáról tanúskodnak többek között a szünetek, ismétlések és nyújtások. A nyelvi tervezéstől a kiejtésig vezető beszédproduktív tervezési folyamat problémáit pedig a hibajelenségek jelzik, és ilyenkor a közlés eltér a beszélő szándékától. E két fő kategóriába tartozó számos jelenséget példákkal is alátámasztja szerző. A tanulmány ezen kívül tartalmazza a téma kutatásának történeti összefoglalóját és végül egy rövid fejezetet a megakadásjelenségek javításáról.

Hasonlóan általános érvényű a téma szempontjából a kötet utolsó tanulmánya (Neuberger Tilda és Gyarmathy Dorottya), amely a megakadásjelenségek gyűjtésének és lejegyzésének módjait ismerteti. A szerzők a valós idejű és rögzített korpuszok sajátosságait, valamint az annotálás lehetséges módjait ismertetik nemzetközi és hazai kitekintéssel. Az írás részletezi a BEA – magyar beszélt nyelvi adatbázis (MTA Nyelvtudományi Intézet, 2007-től) a beszédben előforduló diszharmonias jelenségekre fókuszáló lejegyzési stratégiáit.

A kötet második tanulmánya (Neuberger Tilda és Gósy Mária) a megakadásjelenségek és a nyelvelsajátítás összefüggését vizsgálja. A tanulmány a nyelvfejlődés és a diszharmonias jelenségek gyakorisága és jellemző típusai közötti kapcsolatot kutatja, sorra véve a beszédtervezési folyamatok fejlődését a holofrázisok létrehozásától a komplex gondolatok közléséig. Végző soron arra a kérdésre keresi a választ, hogy a megakadásjelenségeket az ép megnyilatkozásokat is létrehozó beszédfolyamatok okozzák-e a gyermekek esetében csakúgy, mint a felnőtt beszélőknél. Azaz mennyiben tanult nyelvi viselkedés a megakadás, és mennyiben a nyelvfejlődési folyamat természetes velejárója? Áttekintő munkájukban a szerzők arra következtetnek, hogy az életkor és nyelvi fejlődés előrehaladtával a gyermekek egyre gyakorlatabban alkalmazzák a beszédtervezési diszharmonia feloldására irányuló stratégiákat. Ezt jelzi, hogy a hibatípusú megakadások száma csökken, míg a hezitálások mennyisége nő az életkorral. Ez a változás azonban nem egyenletes, mivel az óvodából

iskolába kerülés nagy valószínűséggel befolyásolja a gyermekek önmonitorozási igényét. A tanulmány egyik fontos felvetése, hogy a tipikus nyelvi fejlődésen túl a nem tipikus nyelvi működésekbe is betekintést nyerhetünk a megakadásjelenségeken keresztül, különös tekintettel a dadogás korai felismerésére és differenciáldiagnosztikájára.

Szintén életkori sajátosságokat vizsgál, ezúttal felnőtteknél Bóna Judit tanulmánya. Az ismétlések előfordulását veszi górcső alá fiatalok, idősebbek és idősök spontán beszédében. Ezek időbeli, formai és funkcionális jellemzőit elemezve arra a következtetésre jut, hogy mindhárom tekintetben kimutatható változás a három korcsoportban. A fiatalokban gyakoribb ismétlések egyik oka a gyorsabb beszédtempó lehet. Az idősebbek lassúbb beszéde lehet életkori sajátosság. Ugyanakkor nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy korábbi kutatásokban a 60–70 évvel ezelőtti fiatalok is lassabban beszéltek, mint a maiak: a kötet egy másik tanulmányában Auszmann Anita éppen a mai és a 40 évvel ezelőtti beszélőknél vizsgálja a spontán beszéd időviszonyait.

Arról pedig, hogy a beszédtempó milyen összefüggéseket mutat a megakadásjelenségekkel, Krepsz Valéria tollából olvashatunk részletes tanulmányt. Gyorsabb és lassabb beszélők megakadásjelenségeinek vizsgálatában különbségeket talált a megakadások gyakoriságában és típusaiban egyaránt. Feltételezi, hogy a gyorsabb és lassabb beszélők eltérő stratégiákat alkalmaznak a beszéd folyamatosságának a fenntartása érdekében.

Több tanulmány a diszharmonias jelenségek egyes típusaira összpontosít, azok fizikai jellemzőit és a spontán beszédben betöltött funkcióját vizsgálva. Markó Alexandra az irreguláris zöngeménység szerepét vizsgálja a kitöltött szünetekben, Gyarmathy Dorottya és szerzőtársai az ismétlések és újraindítások időmintázatait, egy másik tanulmány (Gyarmathy et al.) pedig ez újraindítások és téves kezdek szerkesztési sajátosságait elemzi.

A beszédstílus megakadásjelenségekre tett hatását Beke András és szerzőtársai tanulmánya tárgyalja: eredményeik alapján a diszharmonias jelenségek különböző típusainak gyakorisága eltérő a spontán narratívában és a társalgásban. Erre alapozzák azt az érdekes megállapítást, hogy habár a tervezési, kivitelezési diszharmoniat feloldó stratégiák univerzális sémát követnek, mégsem jellemzik az egyéni beszélőt.

Nem tipikus beszédfejlődés esetén, amennyiben azt feltételezzük, hogy a megakadásjelenségek az ép megnyilatkozásokat is létrehozó folyamatok szülőttei, azoknak eltérő megjelenését várjuk. Auszmann Anita és Gyarmathy Dorottya siket és ép halló beszélők megakadásjelenségeit vizsgálta szövegfelolvasásban. Gyakorlatlanabb felolvasóként (és beszélőként) a siket adatközlők lényegesen rövidebb beszédszakaszokat és sokkal több néma szünetet produkáltak, visszacsatolás híján pedig kevesebb hibát javítottak. A hallás szerepe a beszédelsajátításban nyilvánvaló, de valószínű, hogy egyéb, kevésbé látványos oki háttérű nyelvi eltérések megismeréséhez is közelebb kerülhetünk a megakadásjelenségek vizsgálatával.

A kötet borítóképe sugallja Victoria Fromkin bevezetőben idézett gondolatát: a megakadásjelenségek „ablakok” az agy beszédtervezési folyamataira. Ajánlom a tanulmánykötet első és utolsó írását minden, nyelvvvel foglalkozó elméleti és gyakorlati szakembernek azért, hogy a diszharmonias jelenségek mibenlétéről, jelentőségéről és vizsgálati módjairól értesüljön, és ezzel szakmai általános műveltségét bővíthesse. A kötet további tanulmányai pedig szolgáljanak ablakokként ki-ki szakterületére, legyen az egyéni nyelvhasználat, a nyelvi diagnosztika vagy terápia, nyelvtechnológia, adatbázisok fejlesztése vagy a lexikológia, de akár szociálpszichológiai vizsgálódások területe. A diszharmonikus jelenségeket taglaló további kutatásokhoz gondolatébresztőként is szolgálnak az írások: vizsgálhatók a megakadásjelenségek a nem tipikus nyelvfejlődés más formáiban vagy többnyelvűségben. Érdekes kérdés továbbá, hogy az egyéni nyelvhasználó megakadásjelenségeit mely tényezők mentén befolyásolja a kommunikációs helyzet és mennyire a beszélő egyéni jellemzői. Nyelvközi vizsgálatok feltárhatnák a nyelvelsajátításban igazolódott univerzálékat a megakadásjelenségek szintjén. Különös figyelmet érdemelne a diszharmonias jelenségek perceptív oldala, annak a humán- és a gépi módja egyaránt, illetve az önmonitorozás működése, fejlődése. A beszéd diszharmonias jelenségeinek vizsgálata tehát a nyelvészet számos területén állít releváns kérdéseket az empirikus hajlamú kutató számára.

Tőke-Farkas Vanda

doktori hallgató

ELTE BTK Alkalmazott Nyelvtudományi Doktori Iskola